

УДК 069:719(477) «188/19»

Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький)

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник

Музею хліба науково-дослідного філіалу

«Музей народної архітектури та побуту

Середньої Наддніпрянщини» Національного

історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

E-mai: zham.olena@ukr.net

ORCID :<https://orcid.org/0000-0001-6216-5167>

Експедиція науковців переяславського та київського скансенів на Чернігівщину у жовтні 1969 року: мета та результати

(До 50-річчя Музею народної архітектури та побуту України)

У статті досліджуються обставити організації й проведення першої спільної експедиції науковців Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР та Переяслав-Хмельницького державного історичного музею на Чернігівщину в жовтні 1969 р. під керівництвом М.І. Жама. Приділена увага передісторії, географії, тематиці, результатам експедиції.

Ключові слова: експедиція, скансен, етнографічний комплекс, учасники, пам'ятка архітектури, музейний предмет.

Olena Zham (Pereyaslav-Khmelnytsky)

candidate of historical sciences,

leading researcher Bread Museum research branch

Museum of the folk architecture and way of life of the middle Dnieper

area of the National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav».

E-mai: zham.olena@ukr.net

ORCID :<https://orcid.org/0000-0001-6216-5167>

Joint expedition of scientists of peresaslavsky and kievsky skanssen on Chernihiv polissya in october 1969 year

(The 50-th anniversary of the creation of the Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine)

This article describes the circumstances of the organization and making the first common scientific exploratory expedition of scientists of The National Museum of Folk Architecture and Everyday life of the Ukraine SSR and Pereyaslav-Khmelnytsky National Historical Museum at Chernihiv region since October 1-10 1969, under the head of Pereyaslav Scansen mr. Zham. The primary task of the expedition was to survey the region in order to identify the monuments of folk architecture and collecting items of museum value (household utensils, folk art, crafts, tools) for the Kyiv Scansen. The previous agreement was reached at the meeting, where the question of the ethnographic museums of open air creation was discussed on March 15-18, 1968. There are many members of expedition: M.Zham, O.Iuzvikova, V.Iuzviko, T.Kozachkovska, V.Shablevsiy, L.Kuzmenko, S.Smolinskiy, I.Zmorovich, V.Melikhova, G.Bandurenko, L.Kolinko. As a result of the search, more than 500 items of the museum value were collected, more of them were handed over to the museum in Kiev, and the unique windmill of the beginning of XIX cent. at the Liska Menskiy district. It was not the last windmill founded in Galitsa village.

As a result, members of this expedition identified and inspected a big number of valuable monuments of folk architecture, collected a lot of household items, tools, crafts, works of art, etc.

But the main success of expedition was the experience of organization of regional search expedition, a comprehensive study of the ethnic culture of the ethno-region. This expedition has become the impetus for further research of Chernihiv Polissya, activated the scientific expeditionary and searching work in both museums.

Key words: expedition, scansen, ethnographic complex, participants, architectural monument, museum object.

Створення будь-якого музею і особливо такого масштабного як Національний музей народної архітектури та побуту України – це визначна подія в культурному житті країни, яка є результатом цілеспрямованої організаційної, пошуково-дослідницької, збиральницької, фондової, експозиційної роботи. Важливим етапом на цьому шляху є науково-експедиційна та пошукова діяльність: організація й проведення експедицій, наукових відряджень, залучення краєзнавців на місцях, налагодження контактів з місцевим населенням, державними установами, громадськими організаціями, підприємствами. Здійснення цих та інших важливих пошукових програм є необхідною передумовою для створення етнографічного музею, оскільки забезпечує наповнення музейної експозиції оригінальними пам'ятками народної архітектури, предметами побуту, знаряддями праці, творами мистецтва, світлинами й документами і т. п. Загальновідомо, що найбільш ефективною й результативною формою комплектування фондів музею етнографічними матеріалами є експедиційна діяльність. Вона передбачає

обстеження конкретного регіону з метою пошуку й обстеження пам'яток народної архітектури, виявлення й збір предметів музейного значення по певній тематиці.

Не дивлячись на достатньо тривалий період існування Національного музею народної архітектури та побуту України наукових досліджень, які б висвітлювали історію його становлення та пов'язану з цим науково-експедиційну діяльність небагато¹. Аналіз історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що експедиційна діяльність Національного музею народної архітектури та побуту України загалом привертала увагу дослідників, однак перша експедиція цього музею, організована в жовтні 1969 р. на Чернігівщину за участю музейних працівників з Переяслава-Хмельницького ще не виступала об'єктом спеціального дослідження.

Національний музей народної архітектури та побуту України започатковано Постановою Ради Міністрів УРСР № 105 «Про створення Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР», прийнятою 6 лютого 1969 р.

¹ *Борисенко Ю.С.* Становлення та розвиток музейних закладів просто неба на українських землях (кінець XIX – 80-ті рр. XIX ст.) // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://journal-knukim.com.ua/index.php/culturology/.../535>; *Верговський С.В.* До історії започаткування архітектурних експозицій Національного музею народної архітектури та побуту України // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. 2015. Випуск 9 (11). С. 55-64; *Верговський С.В.* Передумови, наукові засади створення й перспективи розвитку Національного музею народної архітектури та побуту України // Народна культура України: традиції і сучасність. Київ, 2010. С. 81-89; *Верговська М.С.* З історії формування архітектурної експозиції Лівобережного Полісся у Національному музеї народної архітектури та побуту України // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – 2015. – Випуск 9 (11). – 472 с. – С. 50-55; *Верговська М.С.* Дослідження та музеєфікація пам'яток традиційної народної архітектури Українського Полісся в музеях просто неба // Сіверщина в історії України. – Випуск 8. – 2015. – С. 58-61; *Данилюк А.Г.* Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. – Тернопіль: навч. Книга – Богдан, 2006. – 104 с.; *Данилюк А.Г.* З історії музеїв просто неба // Пам'ятники України. – 1984. – № 3; Орел Л. Г. Всеукраїнський музей народознавчих скарбів у Києві: [до 30-річчя Музею народної архітектури та побуту України] // Народна творчість та етнографія. – 1999. – №4. – С. 26-33; *Петрович В.* Музеї просто неба – осередки дослідження та популяризації матеріальних і духовних цінностей традиційної культури українського народу // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї. Науковий збірник. Випуск 44. Матеріали Четвертої Всеукраїнської науково-етнографічної конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження Олекси Ошуркевича, 16-17 квітня 2013 року, м. Луцьк. Упоряд. Є. І. Ковальчук, Л.А. Мірошніченко-Гусак. Луцьк, 2013. С. 100-102; *Прибсга Л.* До історії створення архітектурної експозиції Музею народної архітектури та побуту України // Відлуння віків. – 2009. – № 1(11). – С. 14-18; *Свирида Р.* Скарбниця народної культури // Дивослово. – № 7. – К., 2004. – С. 70-74; *Ходаківський М.* Київський скансен: Здобутки і втрати (до 35-річчя відкриття експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України) // Краєзнавство. 2011. № 4. С. 191-197; *Ходаківський М.* Роль академіка П.Т. Тронька у створенні київського скансену // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. К.: Вид-во Міленіум. 2012. С. 67-70; *Федака П.М.* Національний музей народної архітектури та побуту України на відтинку свого 40-річчя // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Народна культура України: традиції і сучасність», присвячена 40-річчю заснування Музею народної архітектури та побуту України, (Київ, 9 жовтня 2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nmnapu.org.ua/novyny/nmnapu-na-vidtynkusvoho-40-richchja/>. – Назва з екрану.

У пункті № 4 цієї Постанови прописано: «Академії наук УРСР, Держбуду УРСР, Міністерству культури УРСР та облвиконкомам разом з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури організувати роботу по виявленню, збереженню і відбору для експонування в музеї народної архітектури та побуту старовинних пам'яток народного будівництва (житлових, громадських, господарських, виробничих та інших споруд), відповідного побутового начиння, творів народного мистецтва, виробів ремесла, знарядь праці та інше, що належать державним організаціям, колгоспам або громадянам. Облвиконкомам забезпечити збереження виявлених та відібраних експонатів, відправку яких до м. Києва здійснювати за пропозиціями Міністерства культури УРСР»². Постанова опублікована в «Збірнику постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки» № 2 за 1969 р.

На виконання вище згаданого розпорядження уряду виконком Київської обласної Ради депутатів трудящих 25 серпня 1969 р. виніс рішення під № 660 «Про виявлення та відбір експонатів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР»³. У свою чергу виконком Переяслав-Хмельницької районної ради депутатів трудящих 25 вересня 1969 р. виніс рішення під № 224 з однойменною назвою. Вважаємо за доцільне навести текст цього Рішення повністю: «На виконання рішення № 660 від 25 серпня 1969 р. виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих «Про виявлення та відбір експонатів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР», виконком районної Ради депутатів трудящих ухвалює: 1). Зобов'язати районний відділ культури (тов. Свитко П.Г.), районного архітектора тов. Бойка В.С., виконкоми міської та сільських Рад депутатів трудящих з участю районної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури організувати роботу по

виявленню, збереженню і відбору для експонування в музеї народної архітектури та побуту старовинних пам'яток народного будівництва (жилих, громадських, господарських, виробничих та інших споруд), відповідних побутових речей, творів народного мистецтва, виробів ремесла, знарядь праці та інше, що належить державним організаціям, колгоспам або громадянам, залучивши до цієї роботи первинні організації товариства та широку громадськість. 2). Для керівництва роботою по виявленню, вивченню та підготовці пропозицій по використанню пам'яток народного будівництва, етнографічних експонатів, творів народного мистецтва, ужиткових речей для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР утворити комісію в складі: Глоба В.Я. (заступник голови райвиконкому), Сікорський М.І. (директор музею), Свитко П.Г. (зав. райвідділом культури), Жам М.І. (голова районної організації товариства по охороні пам'яток історії та культури), Бойко В.С. (районний архітектор). 3). Виконкомам міської та сільських Рад депутатів трудящих створити комісії по виявленню етнографічних матеріалів. 4). Районному відділу культури, районному архітектору разом з районною організацією по охороні пам'яток історії та культури, списки відібраних експонатів з короткими анотаціями про них подати на розгляд районної комісії в січні та серпні 1970 року⁴.

Згідно з вище наведеними розпорядженнями уряду УРСР, виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих, виконкому Переяслав-Хмельницької районної ради депутатів трудящих до справи по виявленню й відбору для експонування в Державному музеї народної архітектури та побуту Української РСР пам'яток народної архітектури, побутового начиння, творів народного мистецтва, знарядь праці долучилися працівники Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, які на той час мали чималий досвід експедиційної діяльності. Так,

² Крук О. Створення етнографічних комплексів та експозицій як один з напрямів розвитку українського музейництва 1960-х – 1980-х років // Краєзнавство. 2009. № 1-2. С.120-127.

³ Державний архів Київської області, ф. 880, оп. 12, спр. 1276. Рішення виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих № 660 від 25 серпня 1969 р. «Про виявлення та відбір експонатів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР».

⁴ Архівний відділ Переяслав-Хмельницької районної державної адміністрації, ф.1, оп.1, спр.176. Рішення виконкому Переяслав-Хмельницької районної ради депутатів трудящих № 224 від 25 вересня 1969 р. «Про виявлення та відбір експонатів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР».

наприклад, за період із жовтня 1953 р. по жовтень 1969 р. було організовано 88 пошукових експедицій, з яких 43 за межами Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (підрахунки наші, до переліку увійшли лише експедиції зафіксовані у книгах наказів по Переяслав-Хмельницькому державному історичному музею). Разом з цим М.І. Сікорський та М.І. Жам у статті «Етнографічний відділ Переяслав-Хмельницького історичного музею», надрукованій в 1965 р. в журналі «Народна творчість та етнографія» згадували про значно більшу кількість експедицій: «Протягом 1958-1962 рр. ми організували кількості історико-побутових експедицій у села Переяслав-Хмельницького району та до сусідніх районів Полтавської і Чернігівської областей. Зібрано багаті етнографічні матеріали, що дало можливість підготувати широку різноманітну експозицію»⁵.

Переважає більшість цих експедицій мала етнографічне спрямування й була зумовлена необхідністю наповнення музейними предметами й пам'ятками експозиції етнографічного відділу Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Цей відділ під назвою «Філіал Михайлівської церкви» було створено наказом № 30 від 7 жовтня 1958 р. Відділ очолив В.П. Шкулета, з 17 вересня 1960 р. його на цій посаді змінив М.І. Жам. Створена весною 1959 р. в трапезній Михайлівської церкви та на території двору етнографічна експозиція, а також перевезені сюди дві пам'ятки народної архітектури (комора й вітряк) стали початком становлення першого вітчизняного скансену – Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (відкритий у 1964 р.).

Починання музейників м. Переяслав-Хмельницького знайшло підтримку уряду України, який 20 лютого 1967 р. прийняв постанову «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії Української РСР», в якій було визнано за доцільне створити подібні музеї

під відкритим небом в Києві, Львові, Ужгороді. Цією ж Постановою виконкомом Київської міської, Київської, Львівської, Закарпатської обласних рад депутатів трудящих дозволялось закуповувати цінні пам'ятки народної архітектури та побуту, що перебували у власності колгоспів та окремих осіб, та передавати їх в зазначені музеї. Постанова була опублікована у «Збірнику постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки» № 2 за 1967 рік⁶.

У березні 1968 р. Міністерство культури УРСР провело нараду по питанню створення етнографічних музеїв під відкритим небом у Києві, Львові, Ужгороді. На цю нараду були запрошені представники Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, зокрема, ті з них, що були причетні до створення переяславського скансену. Згідно з наказом № 6 від 15.03.1968 р. по Переяслав-Хмельницькому державному історичному музею на нараду було делеговано першого керівника Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини М.І. Жама: «Відповідно до наказу заступника Міністра культури УРСР по підготовці матеріалів до наради про створення етнографічних музеїв під відкритим небом, командувати в Київ на 4 дні зав. відділом тов. Жама М.І. з 15 по 18 березня включно»⁷. На нараді була досягнута попередня домовленість про сприяння працівників Переяслав-Хмельницького державного історичного музею у створенні київського скансену. Невдовзі обіцяне було втілене на практиці. М.І. Жам пригадавав: «У 1968 р. розпочалося створення Державного музею народної архітектури та побуту під Києвом. До нас як до першопрохідників зверталися працівники цього музею. В 1969 р. до М.І. Сікорського звернувся В.О. Сікорський з проханням надати практичну допомогу працівникам київського скансену, поділитися досвідом у зборі етнографічних матеріалів, пошуку й обстеження архітектурних пам'яток. Учасникам експедиції гарантувалася оплата відряджень та забезпечення транспортом»⁸. Один із

⁵ Сікорський М.І., Жам М.І. Етнографічний відділ Переяслав-Хмельницького історичного музею // Народна творчість та етнографія. К., 1965. С.106.

⁶ Крук О. Створення етнографічних комплексів та експозицій як один з напрямів розвитку українського музейництва 1960-х – 1980-х років // Краєзнавство. 2009. № 1-2. С. 122.

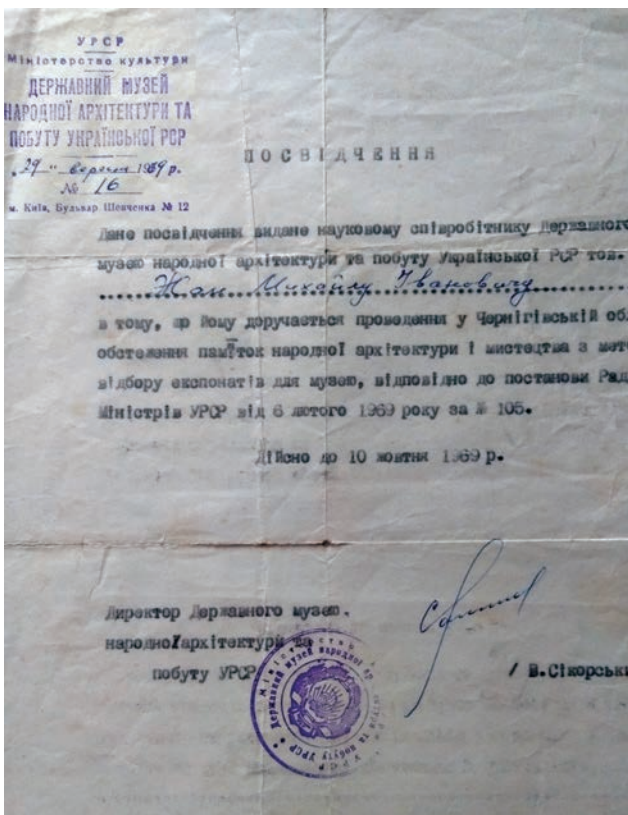
⁷ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 2.01.1965 г. окончено 5.05.1969 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницкий державний історичний музей] – [1965-1969] – 46 л.

⁸ Жам М.І. Від інтер'єру житла до музею просто неба [Рукопис]: Спогади: Записала Кіченко Г.А.; Нац. Історико-етногр. заповідн. «Переяслав». 2002. 16 арк. – Особистий архів Жам О.М.

фундаторів київського скансену С.В. Верговський з цього приводу писав: «Першу експедицію київського скансену вивів «у поле» перший керівник переяславського скансену Михайло Іванович Жам, і це, певним чином, символічно, ніби як благословення нового скансену вже досвідченим дослідницьким закладом, досвідченим дослідником, що передав естафету пошанування та досліджень пам'яток народної культури⁹.

У жовтні 1969 р. науковці Переяслав-Хмельницького державного історичного музею взяли участь у першій науково-пошуковій експедиції Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР. Експедиція тривала 10 днів (з 1-го по 10-те жовтня включно) й була спрямована на Чернігівське Полісся. До маршруту були включені села Козелецького, Менського, Соснівського, Новгород-Сіверського, Прилуцького районів Чернігівської області. Мета експедиції – пошук і збір предметів музейного значення для київського скансену, виявлення й обстеження пам'яток народної архітектури з перспективою їх перенесення на територію музею.

Склад учасників експедиції наступний. Керівник Михайло Іванович Жам (1931–2002 рр.) – на той час (з 01.01.1966 р., наказ № 2 від 05.01.1966 р.) «завідуючий філіалом етнографічного музею під відкритим небом» Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Збереглося Посвідчення № 16 від 29 вересня 1969 р., видане М.І. Жаму директором Державного музею народної архітектури та побуту УРСР В. Сікорським, про його участь у вище зазначеній експедиції: «Дане посвідчення видане науковому співробітнику Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР Жам Михайлу Івановичу в тому, що йому доручається проведення у Чернігівській обл. обстеження пам'яток народної архітектури і мистецтва з метою відбору експонатів для музею, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 6 лютого 1969 року за № 105. Дійсне до 10 жовтня 1969 р.». На час проведення експедиції М.І. Жам мав чималий досвід науково-експедиційної роботи. Відомо, що М.І. Жам почав працювати в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї 3 березня 1960 р. на посаді наукового співробітника (наказ

М.І. Жам (праворуч) та М.П. Палагута під час проведення експедиції.

Посвідчення видане М.І. Жаму про те, що йому доручається проведення у Чернігівській обл. обстеження пам'яток народної архітектури і мистецтва з метою відбору експонатів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 6 лютого 1969 року.

⁹ Верговський С.В. Його не можна ні злякати, ні купити, ні зупинити // Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О.М. Жам; збір. маеріал. Н.Г. Ткаченко. Переяслав-Хмельницький : СКД, 2013. С. 276.

№ 4 від 02.03.1960 р.). І вже наступного дня, 4 березня 1960 р., був командирований в с. Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького р-ну для збору експонатів (наказ № 5 від 04.03.1960 р.). На час проведення спільної експедиції науковців київського й переяславського скансенів на Чернігівщину І.М. Жам узяв у 47 етнографічних експедиціях. Під його безпосереднім керівництвом на територію переяславського скансену до жовтня 1969 р. було перевезено 38 пам'яток народної архітектури: гамазей із с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (1964); церква Св. Покрови с. Острійки Білоцерківського р-ну Київської обл. (1967); школа з с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (1967); Мисливський будинок кн. О.К. Горчакова з ур. Біле Озеро Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (1969); будинок комунарів з х. Комуна Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (1965); хата з с. Вабля Бородянського р-ну Київської обл. (1965); комора з с. Карань Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (1961); водяний млин з с. Северинівка Таращанського р-ну Київської обл. (1965) та 10 вітряків з Переяславщини, Київщини, Харківщини, Полтавщини, Сумщини, Буковини. В музеї було створено експозиції шести селянських садиб. У 1965 р. – селянина-середняка (хата, комора, клуня, повітка, саж); у 1965-1967 рр. – заможного селянина-промисловця (хата, повітка, олійниця, комора, саж, клуня, погрібник); у 1967-1969 рр. – селянина-бідняка (хата, курник); у 1967-1969 рр. – садиба гончара (хата, комора, повітка); у 1968-1969 рр. – садиба чинбаря (хата, повітка, комора, саж). На черзі була музеєфікація ще двох пам'яток. У 1968 р. обстежено та підготовлено до перевезення Церкву Св. Георгія із с. Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. На початку жовтня 1969 р. обстежено й підготовлено до перевезення шинок із с. Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл. Таким чином, переяславці наприкінці 60-х рр. ХХ ст. мали достатній досвід музеєфікації пам'яток народної архітектури, який

міг при потребі прислужитися науковцям подібних музеїв.

До складу об'єднаної експедиції з боку Переяслав-Хмельницького історичного музею увійшли досвідчені музейники: подружжя О.І. Юзвікова та В.А. Юзвіков, Т.А. Козачковська та науковці-початківці В.П. Шаблевський та Л.С. Кузьменко.

Олена Іванівна Юзвікова (1926-2015) почала працювати в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї з 22 грудня 1961 р. на посаді наукового співробітника (наказ № 31 від 17.12.1961 р.), з 7.11.1969 р. – старший науковий працівник, 1976-1983 рр. – головний хранитель відділу фондів. Проводила активну пошукову і збиральницьку роботу, особисто збрала і здійснила наукову обробку великої кількості предметів музейного значення, започаткувала фондові колекції народного одягу, рушників, скатертин та кераміки, вдосконалила методику пошукової, фондової роботи музею¹⁰. Першим її завданням була організація перевезення у червні 1961 р. комори з с. Карань Переяслав-Хмельницького р-ну на територію двору Михайлівської церкви. В подальшому О.І. Юзвікова брала участь у оформленні інтер'єрів та екстер'єрів багатьох житлових пам'яток переяславського скансену. Була учасницею більшості етнографічних експедицій. Зокрема, 3-5 серпня 1969 р. – командирована в с. Липів Ріг Ніжинського р-ну Чернігівської обл. з метою виявлення й обстеження хати ХІХ ст. для переяславського скансену (наказ № 35 від 01.08.1969 р.)¹¹.

В'ячеслав Андрійович Юзвіков все життя пропрацював у Переяслав-Хмельницькому історичному музеї, спершу на посаді екскурсовода (1954 р.), а з 1 вересня 1956 р. на посаді наукового співробітника (наказ № 23 від 31.08.1956 р.). Був учасником першої етнографічної експедиції на Чернігівщину в січні 1961 р.: «Научным работникам исторического музея Шкулете В.П., Юзвикову В.А., Нестеровской Е.С. и экскурсоводу Романенко М.И. выехать транспортом музея в командировку в Черниговскую область по сбору экспонатов сроком на три дня» (наказ № 1 від 04.01.1961 р.)¹².

¹⁰ Авраменко С.М. 12 червня – 92-га річниця з дня народження Олени Іванівни Юзвікової – відомого переяславського музейника, краєзнавця, пам'яткоохоронця // НІЕЗ «Переяслав», офіційний сайт. Категорія: Історичний календар. Особистості. Створено: 11 червня 2018 р.

¹¹ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 6.05.1969 г. окончено 29.03.1972 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницький державний історичний музей] – [1969-1972] – 95 л.

¹² Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 14.07.1957 г. окончено 23.12.1964 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницький державний історичний музей] – [1957-1964] – 47 л.

Незмінною учасницею етнографічних експедицій Переяслав-Хмельницького історичного музею була Тетяна Андріївна Козачковська (правнучка А. Й. Козачковського). Роботу в музеї розпочала 16.01.1962 р. на посаді екскурсовода (наказ № 4 від 15.01.1962 р.), з 1.01.1965 р. – переведена на посаду наукового працівника (наказ № 1 від 2.01.1965 р.)¹³.

До складу учасників об'єднаної експедиції увійшла Ліда Сергіївна Кузьменко. В музеї вона почала працювати незадовго до проведення згаданої вище експедиції, 2 червня 1969 р. на посаді музейного доглядача (наказ № 24 від 31.05.1969 р., §3). І того ж дня командирована в чотириденну етнографічну експедицію у Золотоніський р-н Черкаської обл. з досвідченими колегами М.І. Жамом, О.І. Юзвіковою, Т.А. Козачковською, Є.С. Нестеровською (наказ № 24 від 31.05.1969 р., §5). Відразу по завершенню цієї експедиції Л.С. Кузьменко командирована «по збору експонатів і виявленню водяного млина» в села Переяслав-Хмельницького р-ну та Макарівського р-нів Київської обл., села Черкаської обл., с. Гамаліївку Шосткинського р-ну Сумської обл. За чотири місяці роботи в музеї музейний доглядач Л.С. Кузьменко встигла побувати в п'яти експедиціях в трьох областях України й на час проведення об'єднаної експедиції вже мала певний досвід пошукової роботи. За успіхи в роботі 7.11.1969 р. була переведена з посади доглядача на посаду лаборанта музею.

Ще одним учасником експедиції став Віталій Павлович Шаблевський. В музеї він почав працювати 18.09.1969 р. на посаді наукового працівника, за 12 днів до початку проведення досліджуваної експедиції (наказ № 37 від 18.09.1969 р.). І за цей короткий термін побував у чотирьох експедиціях (сс. Помоклі та Соснова Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.; м. Пирятин Полтавської обл.; Чорнобаївський р-н Черкаської обл.). З 1.11.1969 р. переведений на посаду старшого наукового працівника (наказ № 54 від 7.11.1969 р.).

З боку Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР до складу об'єднаної експедиції увійшли досвідчений мистецтвознавець Станіслав Петрович Смолінський (завідувач відділом реставрації), Юрій Валентинович Зморевич (у 1969-1972 рр. завідувач сектором народної архітектури), Вероніка Георгіївна Меліхова (на той час завідувача відділом архітектури), фотограф Ляна Колінько, завідувач фондами Галина Олександрівна Бандуренко¹⁴. Транспорт учасників експедиції забезпечила дирекція Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР. Це був мікроавтобус РАФ-977 на 10 посадкових місць. Технічні параметри такої моделі мікроавтобуса наступні: габаритні розміри (довжина 4900 мм, ширина 1700 мм, висота 1900 мм), вага у спорядженому стані 1640 кг, максимальна швидкість 80 км/год., витрати палива 13,5 л/100 км. Технічні дані цього транспортного засобу дозволяють уявити умови, в яких перебували учасники експедиції, й оцінити можливості для збору предметів музейного значення, адже мікроавтобус мав не лише транспортувати пасажирів, а й доправити, зібрані ними речі.

Учасники експедиції пригадують, що поїздка хоч і була складною через тісний транспорт, погані дороги, ночівлю й харчування де прийдеться, біль у ногах від постійного ходіння, але їм молодим науковцям тоді ці побутові складності здавалися не суттєвими на фоні тієї цікавої і важливої справи, яку вони виконували. Особливо запам'яталась безкорисливість і довірливість місцевих мешканців, які безкоштовно передавали для музею цінні речі й охоче пускали маловідомих людей в хати на ночівлю, щей годували.

У результаті пошукової роботи було зібрано понад 500 предметів музейного значення, пригадавав М.І. Жам, переважна більшість яких була передана київському музею, а кілька побутових виробів з лози, соломи знайшли місце в експозиції переяславського скансену¹⁵. Так,

¹³ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 14.07.1957 г. окончено 23.12.1964 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницький державний історичний музей] – [1965-1969] – 47 л.; Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 01.01.1965 г. окончено 05.05.1969 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницький державний історичний музей] – [1965-1969] – 49 л.

¹⁴ *Верговська М.С.* Дослідження та музеєфікація пам'яток традиційної народної архітектури Українського Полісся в музеях просто неба // *Сіверщина в історії України.* – Випуск 8. – 2015. – С. 58-61. – С. 58.

¹⁵ *Жам М.І.* Від інтер'єру житла до музею просто неба [Рукопис]: Спогади: Записала Кіченко Г.А.; Нац. Історико-етногр. заповідн. «Переяслав». – 2002. – 16 арк. – Особистий архів Жам О.М.

наприклад, відомо, що фондово-закупівельна комісія Переяслав-Хмельницького державного історичного музею 15.10.1969 р. придбала (акт закупки № 394) у жителя с. Євминки Козелецького р-ну А.Г. Костриці солом'яник на два центнера зерна і «лупку» (ліпівку)¹⁶. Ю.В. Зморовичу запам'ятались зібрані в експедиції рушники, народний одяг, кераміка, начиння для ткання, дерев'яний посуд. За його свідченнями першочерговим завданням експедиції, яке поставила перед ними дирекція Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР, було виявлення пам'яток народної архітектури. Згідно з розподілом обов'язків між учасниками експедиції Ю.В. Зморович замальовував давні будівлі, які траплялися в дорозі, робив до них креслення. Йому як випускнику Київського державного художнього інституту (архітектурний та мистецтвознавчий факультети, диплом по спеціальності історія і теорія мистецтва) ця робота була близька й знайома¹⁷.

Загальновідомо, що експедиція окрім формулювання науково-дослідницької теми, визначення мети, завдань, маршруту, складу учасників, термінів проведення експедиції, також включає перелік необхідної польової документації (польові щоденники, зошити для запису спогадів і розповідей, легенд предметів). Вона є важливим джерелом для наукового опису музейних предметів і документування процесів і явищ, які супроводжують експедицію. Нами з'ясовано, що С. Смолінський вів польовий щоденник під час досліджуваної експедиції. С.В. Верговський пригадував: «Переглядаючи експедиційний щоденник С. Смолінського, я помітив адресу вітряка-кругляка, який експонується в Переяславі. Виявилось, що саме в цій експедиції було виявлено вітряк, а експедиція була спільна з переяславцями...»¹⁸. Стосовно вище згаданого вітряка М.І. Жам пригадував наступне: «В ході експозиції ми убивали двох зайців – надавали допомогу

колегам-киянам, але не забували й про свої інтереси. Так, на хуторі Ліски Менського р-ну виявили унікальний вітряк поч. XIX ст. доброго збереження типу «голландка»¹⁹. 15-21 листопада 1969 р. вище згаданий вітряк був перевезений на територію переяславського скансену (наказ № 57 від 13.11.1969 р.). С.В. Верговський згадував, що історія з цим вітряком згодом знову торкнулася київського скансену. У 1971 р. він провів експедицію навколо Чернігова і виявив з десяток зрубних соснових вітряків кругляків, та за величезним навантаженням у реставраційних роботах, при обмежених виробничих потужнос-

Вітряк з с. Ліски Менського р-ну Чернігівської обл. в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, поч. 70-х рр. XX ст.

¹⁶ Польові матеріали автора (далі ПМА). Записано 10.12.2018 р. від Чередніченко Лідії Сергіївни (дівоче прізвище Кузьменко), 1947 р. н., мешканки м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.

¹⁷ ПМА. Записано 3.12.2018 р. від Зморовича Юрія Валентиновича, 1946 р. н., мешканця м. Києва.

¹⁸ *Верговський С.В.* Його не можна ні злякати, ні купити, ні зупинити // Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О.М. Жам; збір. маеріал. Н.Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. – 504 с. – С.270-278. – С. 276.

¹⁹ *Жам М.І.* Від інтер'єру житла до музею просто неба [Рукопис]: Спогади: Записала Кіченко Г.А.; Нац. Історико-етногр. заповідн. «Переяслав». – 2002. – 16 арк. – Особистий архів Жам О.М.

Вітряк з с. Галиця Ніжинського р-ну Чернігівської обл. в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, поч. 70-х рр. ХХ ст.

тах не було можливості для відбору і музеєфікації такого вітряка. А згодом з'ясувалося, що всі вітряки цієї зони вже втрачені. І лише в с. Смолин вдалось виявити міцний дубовий кругляк з рештками даху, валу, колеса, крил, але без внутрішнього обладнання. Щоб відновити робочий механізм довелося шукати аналоги. З дозволу М.І. Сікорського було обстежено вітряк з с. Ліски Менського р-ну Чернігівської обл., завдяки чому вдалось відтворити необхідне обладнання вітряка з с. Смолин²⁰. Під кінець роботи спільної експедиції переяславських і київських музейників на Чернігівщину в с. Галиця Прилуцького р-ну був виявлений ще один вітряк, на відміну від попереднього, стовпової конструкції. Через рік, 8-16 жовтня 1970 р. цей вітряк був перевезений і встановлений в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини

(наказ № 50 від 8.10.1970 р.)²¹. В ході експедиції, пригадував М.І. Жам, в с. Обичів Прилуцького р-ну Чернігівської обл. був виявлений вітряк шатрового типу, одноповерховий, зрубний, шестикрилий, критий бляхою, дах фігурний. Музейники з Переяслава провели перемовини з головою колгоспу ім. 8-го Березня тов. Кащенком про можливість перевезення пам'ятки до

Вітряк в с. Смолин Чернігівського р-ну Чернігівської обл. в Музеї народної архітектури та побуту України, 14 червня 1979 р., автор М.І. Жарких.

²⁰ Верговський С.В. Його не можна ні злякати, ні купити, ні зупинити // Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О.М. Жам; збір. маеріал. Н.Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. С. 276-277.

²¹ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 6.05.1969 г. окончено 29.03.1972 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницький державний історичний музей] – [1969-1972] – 95 л.

перейславського скансену, проте втілити на практиці задумане не вдалося²². Окрім вітряків, пригадував М.І. Жам, під час експедиції «було виявлено смолокурню, майстерню по виготовленню дьогтю, які згодом були перевезені і знайшли місце в експозиції нашого музею»²³.

Варто зазначити, що обстеження Чернігівського Полісся з метою виявлення пам'яток народної архітектури та етнографічних матеріалів науковці Переяслав-Хмельницького державного історичного музею започаткували задовго до проведення об'єднаної експедиції двох скансенів. Перша етнографічна експедиція в цей регіон відбулася в січні 1961 р. у складі науковців В.П. Шкелети, В.А. Юзвікова, О.І. Юзвікової та екскурсовода М. І. Романенко (наказ № 1 від 04.01.1961 р.). У квітня 1969 р. в с. Обичів Прилуцького р-ну командировані директор Переяслав-Хмельницького Державного історичного музею М.І. Сікорський, завідуючий етнографічним музеєм під відкритим небом М.І. Жам, водій І. І. Тесля з метою пошуку пам'яток (наказ № 11а від 31.03.1969 р.). У серпні 1969 р. з метою виявлення хати ХІХ ст. науковий працівник музею О. І. Юзвікова була командирована в с. Липів Ріг Ніжинського р-ну (наказ № 35 від 1.08.1969 р.). Таким чином, на час проведення досліджуваної експедиції науковці з Переяслава тричі відвідали Чернігівщину з етнографічними експедиціями.

По завершенню цієї експедиції в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї значно активувалася пошукова робота в цьому регіоні. До кінця 1969 р. в Чернігівську область було командировано дві етнографічні експедиції для збору експонатів та перевезення вітряка із с. Ліски Менського р-ну (наказ № 53 від 6.11.1969 р. та

№ 57 від 13.11.1969 р.). Впродовж наступного року було проведено 6 експедицій: 11-15 лютого (наказ № 5 від 5.02.1970 р.), 13-19 березня (наказ № 10 від 12.03.1970 р.), 25-30 квітня (наказ № 23 від 4.05.1970 р.), 1-12 липня (наказ № 36 від 1.07.1970 р.), 13-21 жовтня (наказ № 50 від 8.10.1970 р.), 13-15 жовтня (наказ № 51 від 12.10.1970 р.). У 1971 р. було здійснено 5 етнографічних експедицій у Чернігівську область: 12-14 лютого (наказ № 4 від 26.01.1971 р.), 6-10 серпня (наказ № 2 від 30.07.1971 р.), 24-26 серпня (наказ № 24 від 16.08.1971 р.), 7-14 жовтня (наказ № 27 від 8.09.1971 р.), 22-31 грудня (наказ № 39 від 20.12.1971 р.). В подальшому інтерес до Чернігівського краю у перейславських науковців почав зменшуватися. В 1972 р. була одна експедиція 4-10 січня (наказ №1 від 2.01.1972 р.). В 1973 р. – три: 30 січня – 4 лютого (наказ № 7 від 22.01.1973 р.), 10-15 травня (наказ № 24 від 3.05.1973 р.), 25-29 жовтня (наказ № 45 від 15.10.1973 р.). Наступні експедиції на Чернігівщину відбулися вже через кілька років 24-30 січня і 26-30 січня 1976 р. (наказ № 2 від 14.01.1976 р.) і одна в 1977 р. – 25-29 липня 1977 р. (наказ № 35 від 21.07.1977 р.)²⁴.

Об'єднана експедиція двох музеїв на Чернігівщину в жовтні 1969 р. стала поштовхом для проведення регіональних пошукових експедицій і для працівників Музею народної архітектури та побуту Української РСР. Експедиційна діяльність музею на Чернігівщину в 70-х рр. ХХ ст. висвітлена в ряді статей С.В. Верговського та М.С. Верговської, присвячених історії формування архітектурної експозиції Лівобережного Полісся в Національному музеї народної архітектури та побуту України²⁵. Так, у 1970 р.

²² Жам М.І. Від інтер'єру житла до музею просто неба [Рукопис]: Спогади: Записала Кіченко Г.А.; Нац. Історико-етногр. заповідн. «Переяслав». – 2002. – 16 арк. – Особистий архів Жам О.М.

²³ Там само.

²⁴ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 30.03.1972 г. окончено 14.10.1973 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницкий державний історичний музей] – [1972-1973] – 46 л.

²⁵ Верговський С.В. До історії започаткування архітектурних експозицій Національного музею народної архітектури та побуту України // Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – 2015. – Випуск 9 (11). – 472 с. С. 55-64; Верговський С.В. Передумови, наукові засади створення й перспективи розвитку Національного музею народної архітектури та побуту України // Народна культура України: традиції і сучасність. – Київ, 2010. – С.81–89; Верговська М.С. З історії формування архітектурної експозиції Лівобережного Полісся у Національному музеї народної архітектури та побуту України // Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – 2015. – Випуск 9 (11). – 472 с. С. 50-55; Верговська М.С. Дослідження та музеєфікація пам'яток традиційної народної архітектури Українського Полісся в музеях просто неба // Сіверщина в історії України. Випуск 8. 2015. С. 58-61.

проведено першу самостійну пошукову експедицію на Чернігівщину у складі Г.О. Бандуренко та С.В. Верговського, під час якої було виявлено чимало цінних пам'яток і сформовано уявлення про перспективи подальших досліджень. Перші об'єкти з Чернігівської обл. були перевезені у 1970 р. і встановлені навесні 1971 р. До 1975 р. була підготовлена перша черга експозиції «Полісся» у складі 8 пам'яток з Лівобережного Полісся²⁶.

Паралельно із проведенням регіональних пошукових експедицій науковці Переяслав-Хмельницького державного історичного музею продовжували роботу по виявленню пам'яток для Музею народної архітектури та побуту Української РСР на виконання Постанови уряду №105 від 6 лютого 1969 р., рішень обласного та районного виконкомів. Так, наказом № 25 від 30.08.1971 р. була «командирована в Дніпропетровську обл. експедиція по виявленню споруд для Київського музею народної архітектури та побуту терміном 10 днів з 4 вересня 1970 р. в складі Є. С. Нестеровської та О. І. Юзвікової». Невдовзі наказом № 39 від 20.12.1971 р. «командировано архітектора Ліхтмана по виявленню споруд для Київського музею народної архітектури та побуту терміном 12 днів з 22 грудня 1971 р.»²⁷. Проводилися комплексні обстеження сіл Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. з

метою виявлення пам'яток народної архітектури. Проте виявлені пам'ятки були переміщені не до київського, а до переяславського скансену. Так, наприклад, рішенням виконкому Переяслав-Хмельницької районної ради депутатів трудящих № 28 від 31.01.1971 р. «Про передачу селянської хати XIX ст. з балансу Гайшинської восьмирічної школи Переяслав-Хмельницькому історичному музею» означена будівля була передана для експонування в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини.

Таким чином, об'єднана експедиція науковців Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР та Переяслав-Хмельницького державного історичного музею на Чернігівщину в жовтні 1961 р. стала важливим внеском у становлення та розвиток київського та переяславського скансенів. Спільними зусиллями учасників експедиції вдалось виявити та обстежити низку цінних пам'яток народної архітектури, зібрати чимало предметів побуту, знарядь праці, виробів ремісників, творів мистецтва тощо. Та головним надбанням експедиції став досвід проведення регіональних пошукових експедицій, комплексного дослідження народної культури етнорегіону. Ця експедиція стала поштовхом до подальших досліджень Чернігівського Полісся, активізувала науково-експедиційну та пошукову роботу в обох музеях.

References

Borisenko, Y.S. Becoming and development of mu seum establishments under openskies on Ukrainian earth (end of XIX – 80-th XIX of century) // URL: <https://journal-knukim.com.ua/index.php/culturology/.../535>. [in Ukrainian].

Vergovsky, S.V. (2015) To the history of the beginning of architectural expositions of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine // Pereyaslavik: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve Pereyaslav: Collection of scientific articles. Issue 9 (11). [in Ukrainian].

Vergovsky S.V. (2010). Prerequisites, scientific principles of creation and prospects of development of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine // Folk culture of Ukraine: traditions and

modernity. – Kiev, p.81-89. [in Ukrainian].

Vergovsky, S.V. (2013) It can neither be frightened, nor bought, nor stopped // Mikhail Sikorsky: creator of history and keeper of time: [set. monograph, dedication. NI's 90th Birthday Sikorsky] / Pereyaslav Research Institute; order. OM Zham; gathering. maryial. NG Tkachenko. – Pereyaslav-Khmelnitsky: SKD, p.270-278. [in Ukrainian].

Vergovskaya, M.S. (2015). From the History of Forming the Architectural Exposition of the Left Bank Polesie at the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine // Pereyaslavik: Scientific Notes of the National Historical and Ethnographic Reserve Pereyaslav: Collection of scientific articles. Issue 9 (11). P. 50-55. [in Ukrainian].

²⁶ *Верговська М. С.* З історії формування архітектурної експозиції Лівобережного Полісся у Національному музеї народної архітектури та побуту України // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. 2015. Випуск 9 (11). С. 50-55.

²⁷ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 6.05.1969 г. окончено 29.03.1972 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницький державний історичний музей] – [1969-1972] – 95 л.

- Vergovskaya, M.S. (2015). Research and Museums of the Monuments of Traditional Folk Architecture of the Ukrainian Polesie in Open Air Museums // *Siverchyna in the History of Ukraine*. – Issue 8. P. 58-61. [in Ukrainian].
- Danilyuk, A.G. (2006). Ukrainian Scans. History of occurrence, exposure, development problems. – Ternopil: study. Book – Bogdan, 104 p. [in Ukrainian].
- Danylyuk, A.G. (1984) From the history of open-air museums // *Monuments of Ukraine*, № 3. [in Ukrainian].
- Orel, L.G. (1999). All-Ukrainian Museum of National Treasures in Kiev: [to the 30th anniversary of the Museum of Folk Architecture and Life in Ukraine] // *Folk creativity and ethnography*. № 4. P. 26-33. [in Ukrainian].
- Kruk, O. (2009). Creation of ethnographic complexes and exhibitions as one of the directions of development of Ukrainian museum art of 1960 s–1980 s // *Regional Studies*. – № 1-2. P.120-127. [in Ukrainian].
- Petrovich, V. (2013) Open air museums – the centers of research and popularization of material and spiritual values of traditional culture of Ukrainian people // *Past and present Volhynia and Polissya. Folk culture and museums. Scientific collection. Issue 44. Proceedings of the Fourth All-Ukrainian Scientific and Ethnographic Conference on the 80th Birth Anniversary of Oleksa Oshurkevich, April 16-17, 2013, Lutsk*. In order. EI Kovalchuk, LA Miroschnichenko-Gusak. – Lutsk, p.100-102. [in Ukrainian].
- Pribega L. (2009) To the History of Creating an Architectural Exposition of the Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine // *Echo of the Ages*. № 1 (11). – P. 14-18. [in Ukrainian].
- Svirid, R. (2004) Treasury of Folk Culture // *Divoslov*. – № 7. P.70-74. [in Ukrainian].
- Sikorsky, M.I., Zham, M.I. (1965) The Ethnographic Department of the Pereyaslav-Khmelnytsky History Museum // *Folk Art and Ethnography*. – K., p. 106-109. [in Ukrainian].
- Khodakivsky, M. (2012). The Role of Academician P.T. Tronko in the Creation of the Kiev Scansen // *Bulletin of the State Academy of Management Personnel of Culture and Arts*. – K., p. 67-70. [in Ukrainian].
- Khodakivsky, M. (2011) The Kiev Scansen: Gains and Losses (to the 35th Anniversary of the Exposition of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine) // *Regional Studies*, № 4, p.191-197. [in Ukrainian].
- Fedaka, P. (2009) National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine at the Turn of Its 40th Anniversary // *Proceedings of the International Scientific Conference "Folk Culture of Ukraine: Traditions and Modernity" dedicated to the 40th anniversary of the Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine (Kyiv, 9 October 2009)* // URL: nmnapu.org.ua/novyny/nmnapu-na-vidtynkusvoho-40-richchja/. [in Ukrainian].